

*The Written Word Remains. Write Correctly
Написаното остава. Пиши правилно*

ПРАВО В ДЕСЕТКАТА

Ако обичате да правите викторини с интересни езикови въпроси или да печелите басове, с този прост въпрос можете да ударите право в десетката. Как е правилно: *деветка* или *девятка*, *десетка* или *десятка*?

Въпросът е идеален за басове, защото поне половината българи употребяват грешните форми *девятка* и *десятка* (по резултати от търсене в Гугъл), а друга част погрешно смятат, че двойките думи са дублети. Объркването произтича от грешна аналогия с явлението *променливо я*, което е наследник на старобългарската ятова гласна и в определени условия преминава в *е*. Ятова гласна се е срещала в думи като *бял* – *бели*, *голям* – *големи*, *бряг* – *крайбрежие* и други. Правилото гласи, че *я* преминава в *е*, когато е изпълнено поне едно от условията: (1) не е под ударение, (2) следващата сричка съдържа гласна *е* или *и*, (3) следващата сричка съдържа мека съгласна или *ж*, *ч*, *ш*, *й*. (За справка: *Официален правописен речник на българския език*, София, 2012, стр. 15 – 16.)

Погрешно се смята, че *девет* – *девятка* отразява явлението *променливо я*. Ако беше така, как могат да се обяснят форми като *девета*, *девето*, при които не е изпълнено никое от посочените три условия? Аналогията с ятовия преглас е грешна, защото в старобългарски на мястото на *е* в думите *девет*, *десет*, *пет* не стои ятова гласна, а друга старобългарска буква, наречена малка носовка (изговаряна като носово *е*). В позицията на малката носовка в български се изговаря и пише *е* (*девет*, *десет*, *пет*), а в руски – *я* (*девятъ*, *десятъ*, *пятъ*). Ето защо вероятното обяснение за произхода на грешните форми *девятка* и *десятка* е влияние от руски език. Още повече, в *Речник на българския език* на Найдено Геров (първи том излиза през 1895 г.) малката носовка навсякъде е предадена с буква *я*, но не трябва да се забравя, че Найдено Геров е учил в Одеса (тогава в Руската империя) и става руски поданик.

В заключение можем да обобщим, че правилните български форми на думите са *деветка* и *десетка*. Единственото изключение в българския книжовен език е думата *десятък* (вид данък), която вероятно също се налага под руско влияние, наред с българския еквивалент *десетък*.

Ивелина Стоянова

*Секция по компютърна лингвистика
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН*

ОТДАВАМ СЕ НА МИСЛИ КАКВО МИ СЕ УДАВА

Попадали ли сте на изречения като *Английският език ми се удава (отдава)*. Чудили ли сте се коя е правилната глаголна форма? Отговорът е: и двете, стига да владеем тънкостите на синонимната употреба. Глаголите „отдава ми се“ и „удава ми се“ са синонимни в следните значения: 1. Справям се лесно, усвоявам нещо с лекота: *Шиенето, писането, карането на колело, чуждите езици, мисленето ми се удават (отдават)*. *Удаваше (отдаваше) му се да рисува и пее*. 2. Успявам, съумявам да извърша нещо: *Удаде (отдаде) ми се да развъдя тази порода*. 3. Улавям удобен момент да извърша нещо: *Удаде (отдаде) им се възможност да видят оригинала на „История славянобългарска“*. Когато употребявате тези значения, изборът на „отдава ми се“ или „удава ми се“ е изцяло ваш.

Нека да обърнем внимание и на това, че синонимната употреба на глаголите „удава ми се“ и „отдава ми се“ и звуковата близост на двете глаголни форми не бива да ни подвеждат да смесваме значенията им със значенията на глаголите „отдавам се“ и „отдавам“. В посочените по-горе синонимни значения „удава ми се“ и „отдава ми се“ се употребяват само в трето лице единствено и множествено число в комбинация с кратката дателна форма на личното местоимение и частицата *се*. Употреби от типа *аз се удавам, ти се удаваш, вие се удавате* очевидно са неправилни. Внимавайте в случаи като: *Отдавам (влагам) цялото си внимание; Отдавам се (погълнат съм) изцяло на семейството си; Отдавам (приписвам) грешките му на умората; Отдавам (поддавам) се на лоши страсти*. В тези изречения употребените глаголи са с различно значение. Замяната на *отдавам* с *удавам* в подобни случаи е неправилна.

Гл. ас. д-р Мария Тодорова
Секция по компютърна лингвистика
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

ЗДРАВЕЙТЕ, ЗАПЕТАИ!

В последно време зачестяват въпросите къде да се пишат запетаи при кореспонденция. Става дума за обръщенията, с които неизменно започват всеки имейл или обикновено писмо. Прави впечатление, че много често след поздрава липсва запетая и сякаш това изглежда правилно, например *Здравейте г-н Петров, ...* е същото като *Уважаеми г-н Петров, ...* Но не е така: в първия случай изречението започва с поздрав *Здравейте* и обръщение *г-н Петров*, което се отделя със запетаи, и неправилно е изпуснатата запетаята пред обръщението, а във втория случай изречението започва направо с обръщение, което се състои от три думи *Уважаеми г-н Петров*. Когато не се схваща разликата между наличието и липсата на поздрав в началото на кореспонденция, се прави неправилен паралел между двете начални фрази и се създава грешното впечатление, че не е нужна запетая пред обръщението в *Здравейте, г-н Петров*. По този начин, когато грешното изпускане на запетаята става често срещано, възниква и въпросът трябва ли да се спазва правилото и дори правилното поставяне на запетаята изглежда като неправилно.

Всъщност опитът показва, че е много по-лесно да се запомни разликата между поздрав и обръщение, отколкото да се допускат изключения, които впоследствие разколебават писането на запетаи при обръщения в други конструкции, което в крайна сметка води до объркване. Правилото е много просто и то е, че обръщенията винаги се ограждат със запетаи. Липсата на изключения прави това правило лесно за запомняне. Единствено е необходимо да се знае, че *Здравейте* и *Добър ден* са поздрави, а *уважаеми* и *скъпи* са думи, които са част от обръщението. Обръщенията се отделят със запетаи от останалите части на изречението, включително и от поздравите: *Добър ден, г-н Петров, ...* и *Здравейте, колеги, ...* се различават от *Уважаеми г-н Петров, ...* и *Скъпи колеги, ...*

Гл. ас. д-р Илияна Кунева
Секция за съвременен български език
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ПАРОНИМИТЕ И НЕПРАВИЛНАТА ИМ УПОТРЕБА

В предаването „Дневникът на Венета“ по TV7 при разговор със своя гостенка водещата зададе въпрос: „Вие правили ли сте постъпления пред някои органи?“... Гостенката ѝ отговори: „Да, правила съм постъпления“. Явно журналистката искаше да каже постъпки.

В *Български тълковен речник* от 1973 г. думата *постъпление* е включена със значение ‘пари, доходи, постъпили, влезли нейде’, а думата *постъпка* – със значение ‘извършено от някого действие’. Регистриран е също глаголът *постъпвам/постъпя* със следните значения: 1. Извършвам някаква постъпка, действам. *Постъпвам правилно*. 2. Влизам.

Думите *постъпка* и *постъпление* имат сходен звуков строеж, но са с различни значения. Такива думи се наричат **пароними**. Те обикновено имат общ корен, но са с различен етимологичен произход и са от една и съща част на речта. Думата пароним произлиза от гръцките думи *para* със значение ‘покрай, редом’ и *opota* ‘име’. Подобни на *постъпка* и *постъпление* са думите *компания* и *кампания*. Първата е регистрирана със следните значения: 1. Дружина, другарско общество. *Ние сме весела компания*. 2. Съдружие, сдружение. *Чужди компании са експлоатирали нашите природни богатства*. Съществителното *кампания* пък има значения: 1. Война. 2. Особена форма на обществено-политическа борба. *Изборна кампания*. 3. Усилена стопанска дейност през определено годишно време. *Посевната кампания тази пролет завърши с успех*. Често в речта се бъркат още: *стенография* – *сценография*, *превързан* – *привързан*, *натурален* – *нотариален*, *преспивам* – *приспивам* и др. Тези грешки са резултат от недостатъчно познаване на речниковия състав на българския език.

Доц. д-р Мария Китанова

Секция за етнолингвистика

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

ЗА ЦИФРИТЕ И ЧИСЛАТА

Отношението между математическите понятия *цифра* и *число* е аналогично на отношението между *буква* и *дума* в естествения език. Буквите съставляват азбуката на даден език и с тяхна помощ се записва звуковият състав на думите, които пък са най-малките самостоятелни смислови единици на езика. Цифрите съставляват азбуката, с чиито символи представяме математическите думи – числата. Така, както съществуват неголям брой думи, които се записват с една буква от азбуката (такива са съюзите *а* и *и*, предлозите *в* и *с* и т.н.), има и числа, които се записват с една цифра и затова ги наричаме *едноцифрени*. От терминологична гледна точка между *цифра* и *число* има строго разграничение и двата термина не могат да се заменят взаимно, така както не можем да заместим *буква* с *дума*.

В общоупотребимия език обаче цифра широко се използва вместо число за назоваване на брой, количество или друга стойност, изразена в числен вид, срв. примерите: *Когато прехвърлих безсмислената за мен **цифра** по скалата на Фаренхайт в близката ми стогоградусна, се оказа, че има четирийсет и две десети.* (число)

– Смешна **цифра** – отвърна Остап, – сто рубли. (парична сума, цена)

Властите възнамеряват да намалят тази цифра [численост на сръбската армия] до 40 000 – 45 000 ... (брой, количество)

– Осемнайсет [години] не е чак такава голяма **цифра**. (възраст) *Увеличи скоростта на 65 мили в час, като постави ограничението на форда на тази **цифра**.* (скорост).

В множествено число *цифра* може да означава и данни, представени в числен вид: *Това, както сочат **цифрите** и фактите, бе най-успешният период от развитието на тези отношения.* (данни)

Макар това значение да е отразено в речниците и да има широка употреба в разнообразни контексти, смятаме, че проявяващата се тенденция *цифра* да измества *число*, не е добра практика. Задължително е да се прави разлика при употребата на двете думи в математически контекст. В останалите случаи би било добре поне да се замислим, преди да направим избор. Още повече че, както се вижда от примерите, нередко има много по-подходящи кандидати.

Гл. ас. д-р Светлозара Лесева

Секция по компютърна лингвистика
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

SOFIA, SOFIYA ИЛИ SOFIJA – ЗНАЕМ ЛИ ПРАВИЛАТА ЗА ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ИМЕНА?

Транслитерацията на българските имена е проблем, с който се сблъскваме почти ежедневно. Но дали и доколко правилата за транслитерация се знаят от младите хора? Едва ли в учебните програми тази тема е намерила място. Възможност принципите и правилата са ясно определени чрез силата на Закона за транслитерацията на географските имена и би следвало да се прилагат без изключение.

Транслитерацията е система за предаване на графичното съответствие на българските собствени имена чрез средствата на чужда за нашия език азбука – латиницата. За това се използват букви от латинската азбука, отговарящи на българските: *Весела Лозанова* > *Vesela Lozanova*, *Лом* > *Lom*, ул. „*Васил Левски*“ > *Vasil Levski*. Това поражда няколко проблема, свързани с липсата на латински букви за няколко специфични български звука: *ъ*, *й*, *ч*, *дж*, *ж*, *ш* и *ц*, за звукосъчетанията: *щ*, *ю*, *я*, *йо*, както и за означаването на мекост с *ь*, *ю* и *я*. Според Закона за транслитерацията *ъ* се предава чрез *a*, а *й* и *ь* – чрез *y*, напр. *р. Скът* > *Skat*, *гр. Ивайловград* > *Ivaylovgrad*. За останалите звукове и звукосъчетания, които нямат съответствие в латинската азбука, е възприето да се използват комбинации от по две или три букви, като тук се следват принципи, заети основно от английски език, т.е. *ж* > *zh*, *ш* > *sh*, *ч* > *ch*, *дж* > *dzh*, *ц* > *ts*, *щ* > *sht*, *ю* > *yu*, *я* > *ya*. Ето как би трябвало да се изписват някои имена: *Жеравна* > *Zheravna*, *Шипка* > *Shipka*, *Кочериново* > *Kocherinovo*, *Джюльоница* > *Dzhulyunitsa*, *Копривищица* > *Koprivshitsa*, *Панагюрище* > *Panagyurishte*, *Кюстендил* > *Kyustendil*, *Яйлата* > *Yaylata*. Вариантите *Sofia* вм. *Sofiya*, *Rousse* вм. *Ruse*, *Bulgaria* вм. *Balgariya* са възприети, тъй като тяхната употребата се е наложила в практиката.

Гл. ас. д-р Мая Влахова-Ангелова

Секция „Приложна ономастика“

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

МОРÀ

Сега, когато научните представи за света преобладават сред по-голямата част от цивилизованото човечество, в езика се срещат думи и изрази, които са далечен отглас от епохата на митологичното мислене. Българският език пази спомени за митологичните представи на древните славяни и индоевропейските народи.

В речника на Найден Геров думата **морà** е обяснена по следния начин: това, което усещаме понякога, като че ни наляга нещо насън. Българите вярват, че го прави някакво злотворно същество, таласъм и проч. В съвременните речници **морà** се обяснява по-прагматично като ‘мъчителен сън, свързан с потискащи видения; кошмар’.

Митът за злотворното същество вече е забравен, остава само думата. Иначе казано на езика на лингвистиката: кодът е забравен, остава текстът. Думите **кошмар**, **мора**, **кикимора** съдържат името на древно индоевропейско божество на смъртта и съня. Такива са първоначалните представи за римския бог **Марс**, славянската **Мара** или **Марена**. В народния календар **Света Марена** е име на един от *горещниците* — 17 юли, а също така фигурира в клетвите: *На Марена да идеш, та да се не върнеш! Да маренясаи!* Древното могъщо божество е развенчано до ранга на дух от низшата митология — таласъм. За отбелязване е обаче, че и в наше време името на този демон се свързва с [масовата] смърт — **мор**, и **моря** — *мъча, уморявам, убивам*. Други думи пък са загубили актуалната си връзка с него — **мрак**, **мараня**.

Доц. д-р Палмира Легурска

Секция за етнолингвистика

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

ПЪРВОМ НИЧКОМ ДА СЕ ПРИВЕДЕМ, ПОСЛЕ СИЛОМ ДА СЕ ОТЪРВЕМ

Това изречение, освен че изразява определена житейска философия, съдържа няколко думи с окончание *-ом*, които му придават старинност. В съвременния български език се употребяват наречия, които пазят стари падежни окончания, например: *денем и нощем, ничком, първом, цифром и словом*. Защо в един аналитичен език, в който падежната система се е разпаднала още през XII – XIV в., съществуват думи в творителен падеж с окончание *-ом*? Правилна ли е тяхната употреба?

Историята на езика установява фактите около появата им. Днес всички те са наречия за място или начин, но произхождат от имена, които точно в творителен падеж са изразявали, както и наречията, определени обстоятелства при извършване на действието. Например: старобългарската дума **слово** в творителен падеж **словомъ** означава ‘с дума, написано с дума’. Падежното склонение изчезва, но тази форма се запазва. Нещо повече, когато много покъсно се появява нужда да се изписват числата и с цифри, и с думи в документи, възниква съчетанието **цифром и словом**, в което първата дума **цифром** изобщо не е стара падежна форма, думата е нова, а и не би могла да има творително окончание *-ом*, защото е от женски, а не от мъжки или среден род. Тя се оформя по този начин само по аналогия със **словом**. Фразеологизмът **денем и нощем** със значение ‘непрекъснато’ също е свързан със старобългарската творителна форма на съществителното **дънь**, която в края на XII в. вероятно е звучала като **денем**. Интересното в случая е, че формата **нощем** отново по аналогия добива окончание *-ем*, въпреки че е от женски род.

Любопитна е и историята на наречието **ничком**, което днес в книжовния език означава ‘с лице към земята, по очи’ или ‘ниско до земята’. Подобни лексеми се срещат и в другите южнославянски езици, те произлизат от праславянско прилагателно **ничък**, чиято творителна форма **ничкомъ** е била със същото значение.

За да употребяваме правилно тези наречия, трябва да знаем, че те са част от съвременния книжовен език, но всяко от тях има своя специфична стилистична характеристика. Съчетанието **денем и нощем** е неутрално и може да се използва във всякакъв контекст. Като архаизми се възприемат **първом, ничком, силом**, така че биха намерили място в исторически художествени съчинения. А изразът **цифром и словом** принадлежи на административния стил.

Гл. ас. д-р Ваня Мичева

*Секция за история на българския език
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН*

ГЛАВОБОЛИЯ С ПРЕДСТАВКИТЕ

В писмената практика често ставаме свидетели на колебания при изписването на глаголи с представки *пре-* и *при-*, както и на образуваните от тях отглаголни съществителни. Не е трудно да се открият примери за текстове с допуснати грешки. Интернет страницата на известна транспортна компания например ни информира: *Билетът важи за пътуване за цялата мрежа на метрото. Със закупения билет можете да се прикачите* и на *Линия 2*. В книга на наш съвременен писател и киносценарист четем: *Той обещавахе да препише* и *къщата си на избраницата на сърцето си*. Потребителка е написала в интернет форум: *След това ме привързаха* и *десетина дни ми промивахе* и *привързахе* раната всеки ден неговата медицинска сестра. В авторитетен седмичник срещаме изречението: *Ръководството на „Левски“ от своя страна превежда* пример, при който клубът е инвестирал в стадиона си *шест милиона лева*. Дори в официални издания като „Държавен вестник“ се допускат грешки: *Извършва се разузнаване за определяне на маршрути за предвижване* до зоната на поражение.

Глаголите с еднакъв корен и представки *пре-* и *при-* са пароними, т.е. думи, които имат различно значение, но се пишат по сходен начин и поради това често се бъркат. Как да избягваме грешките при употребата на такива глаголи?

Полезна би била справката с правописните речници. От тях научаваме, че съществува само глагол *придвижвам*, но не и *предвижвам*, така че колебания не би могло да има: до някакво място може само да **се придвижим**. От друга страна, необходимо е да имаме знания за изразяваните от съответната представка значения. Тук ще ни помогнат тълковните речници. От тях става ясно, че представката *пре-* носи значения: ‘извършване на действието отново или по нов начин’, ‘разпространение на действието така, че да се обхване изцяло някакъв обект’, ‘преминаване на пространство или граница’, докато *при-* може да означава: ‘намаляване на разстоянието до нещо’, ‘доближаване и закрепване на едно нещо до друго’, ‘осъществяване на допълнително действие’ и др. Във връзка с това вагоните **се прикачват** един към друг, но на превозно средство пътниците **се прекачват**; **привързваме се** към приятелите си, но раните си **превързваме**; **превеждаме** текст от един език на друг, но **привеждаме** доводи и примери; **преписваме** домашното, но имотите си **приписваме** на наследниците. Може да ни помогне и сравнението със сродни думи. След като съществува израз *паричен превод* например, то очевидно употребата *привеждам пари по сметка* е неправилна.

Проф. д-р Диана Благоева
Секция за българска лексикология и лексикография
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН